

ПОЛЕМІКА Б. ГРІНЧЕНКА З М. ДРАГОМАНОВИМ ПРО УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ СПРАВУ 1892-1893 РР.

У кінці ХІХ ст. перед українською інтелігенцією постали нагальні питання про перспективи національно-визвольного руху і включення до порядку денного вимоги політичної самостійності України. З цього погляду на уважне прочитання заслуговує дискусія 1892-1893 рр. двох діячів – молодого тоді педагога Б. Грінченка й авторитетного лідера в українській політичній думці М. Драгоманова. Перебуваючи в часи полеміки в еміграції у Софії (1889 – до кінця життя (1895 р.), Драгоманов продовжував діяльність по ознайомленню європейської громадськості з історичною долею і культурою України. Саме в болгарський період написав узагальнюючі праці – «Чудацькі думки про українську національну справу» [6, с. 461-558] та «Листи на Наддніпрянську Україну», як відповідь на «Листи» Б. Грінченка (Вартового) [2, с. 149-273]. Засадничими рисами Драгоманівської політичної теорії були переконаність у незворотності поступального розвитку людства, орієнтація на Західну Європу, бачення долі та перспектив української нації в нерозривному зв'язку зі світовою історією, поєднання глибокого наукового аналізу з політичною та національною пристрасністю, любов до власного народу з одночасною пропагандою космополітизму та неприйняттям ідеї національної виключності, пропаганда необхідності політичної складової визвольних змагань українців, поєднання ідеї національного і соціального визволення [9, с. 240]. Першочерговим завданням своєї політичної діяльності М. Драгоманов ставив створення такої програми дій, виконання якої забезпечило б реалізацію ідеалу організації суспільного буття на засадах безначальства (бездержавності) [5, с. 48]. Розробку цього плану він вважав особистою історичною місією: дати співвітчизникам таку програму політичної праці, яка враховувала б досвід минулого, відповідала потребам сучасності та брала до уваги можливості майбутнього. Розуміння цього провідного мотиву дій вченого може пояснити багато фактів з життя

М. Драгоманова, між іншим і полеміку з Б. Грінченком. За Драгомановим, стратегічна мета розвитку людства полягає в забезпеченні якнайкращих умов для вільної самореалізації особистості. Основними формами об'єднань, які не порушують суверенітету особистості, є громада чи товариство. Вони протистоять державі, як добровільні форми об'єднання насильницьким. Громадський устрій, на думку вченого, є найоптимальнішою формою поєднання особистих та групових інтересів, свободи індивіда та суспільного обов'язку. «Анархічні ідеали привели Драгоманова до федералізму. ... Вважають, що його метою була федералізація Росії, але насправді цей федералізм був універсальним принципом. Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати автономізацію суспільства», – відзначав І. Лисяк-Рудницький [8, с. 302]. У Драгоманова федералізм має два суспільно-історичні аспекти: федерація вільних громад (так званий громадівський соціалізм) і федерація автономних земств і країв як засіб буржуазно-демократичних перетворень» [7, с. 35].

За переконанням М. Драгоманова, через особливості своєї історії Україна була лише однією з найбільш зручних територій для реалізації мети світової історії – звільнення людини і людства. Українці давно вже втратили державність, а разом з нею і експлуататорські класи, що робить їх надзвичайно сприятливими для ідей федералізму та громадівського соціалізму. Формування майбутньої вільної федерації громад України повинне відбуватися не шляхом здобуття спочатку національної державної незалежності, а потім соціальних реформ, а через постійну роботу над підризом основних принципів існування держав експлуататорських, до складу яких входять українські землі (Росії та Австро-Угорщини). Користуватися треба будь якою, навіть найменшою нагодою, для того, щоб держава втрачала свої директивні функції. Шлях постійного «ослаблення держави», особливо російської, М. Драгоманов вважав найбільш

оптимальним напрямком діяльності українського національно-визвольного руху. Оскільки тогочасна Україна, у зв'язку з багаторічною русифікацією, ні в етнічному, ні в політичному, ні в духовному плані, особливо з погляду національної свідомості народу, не була підготовлена до національно-державної незалежності, головним завданням усіх політичних діячів на ниві українського відродження він уважав культурно-просвітницьку роботу серед народу, ознайомлення його з європейською культурою цивілізованих націй і одночасно боротьбу проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Безпосередньою умовою, що відкривала б Україні шлях до незалежності, він вважав конституційно-демократичне реформування Росії та перетворення її на федерацію на основі культурно-національної автономії й громадянсько-регіонального самоуправління [2, с. 8]. У своїх автобіографічних спогадах М. Драгоманов, відзначав: «Одержати ж політичну свободу в Росії українська нація, на мою думку, може не шляхом сепаратизму, а тільки разом з іншими націями й областями, шляхом федералізму» [4, с. 65]. Таким чином, відмова від «сепаратизму» зовсім не є запереченням права українців на самостійне державно-політичне існування. М. Драгоманов уважав, що власна держава – це лише етап історичного розвитку народу, що прямує до загально людського ідеалу існування на принципах громадівського соціалізму. Саме М. Драгоманов винайшов формулу поєднання національних і соціальних мотивів, яка стала своєрідним моральним імперативом для декількох поколінь українського національного руху. Він наголошував, що для українського народу як для народу «плебейського», де основну масу становить малоземельне селянство, а панівні класи є польськими, російськими, німецькими або єврейськими, завдання соціального і національного визволення збігаються: «по обставинам України тут плохий той українець, що не став радикалом (соціалістом – Ю.В.), і плохий той радикал, що не став українцем» [4, с. 214]. Проголосивши своїм кредо «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці», Драгоманов розглядав і українську

національну справу через призму загальнолюдських і гуманістичних ідеалів. З іншого боку, добре розумів, що освічених провідників народні маси не зможуть добитись реалізації омріяного ним суспільного ідеалу. Саме тому він висуває досить жорсткі вимоги до української інтелігенції, вимагаючи від неї навіть певного самозречення в ім'я майбутнього народу [5, с. 125].

М. Драгоманов не був принциповим прихильником чи противником націоналізму як ідеї та політичного руху, зазначаючи, що його (націоналізм) необхідно оцінювати, в конкретних історичних обставинах та з погляду можливих наслідків для реалізації головної мети розвитку людства – емансипації особистості. Він розрізняє націоналізм пануючих націй, що пригнічують інші народи, і націоналізм пригноблених, що борються з свободою. Націоналізм, як прояв національності пригнобленого народу може стати складовою загальнолюдського прогресу [4, с. 151]. Однак національні домагання не повинні заступати собою питання соціального звільнення пригноблених мас, створення умов для всебічного розвитку індивіда, незалежно від його національного, расового, соціального походження. Саме тому, на думку М. Драгоманова, українські соціалісти, підтримуючи ідею національного звільнення українців, не повинні орієнтуватись на націоналізм як ідеологію: «... кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставляє людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуттів, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависті до других національностей» [4, с. 455-56]. Проаналізувавши величезний матеріал із світової історії, Драгоманов дійшов висновку, що народ може не мати власної мононаціональної, унітарної держави, але вільно розвиватись за умови забезпечення, крім прав особи, і його прав як етносу [3, с. 55]. Держава, навіть національна, власна українська, не була для М. Драгоманова абсолютною ідеєю, вищою цінністю зовсім не тому, що він страждав на якісь комплекси русофільства, «вірності імперії» чи свідомо обрану роль «троянського коня в українському русі».

Учений був твердо переконаний в тому, що епоха державної організації міжлюдських відносин закінчується і в недалекому майбутньому її змінять більш наближені до потреб та інтересів індивіда форми співжиття людей.

Однак, далеко не всі сучасники вченого розуміли і поділяли його позицію. Зокрема, у представників нового покоління українських діячів драгоманівські космополітичні ідеї викликали настороженість як своїм радикалізмом, так і вторинністю національного питання. Ряд українських діячів Наддніпрянської України і Галичини прагнули знайти інше поєднання національного і соціального: ідея державної незалежності все більше проникала у свідомість молодих діячів.

Б. Грінченко був одним із яскравих представників нового покоління борців за українську національну справу кінця XIX – початку XX ст., сповненого бажання активізувати придушений російським царизмом український національно-визвольний рух. Він був одним з тієї молоді, яка повстала проти старшого покоління «українофілів», що через конформізм до влади мало що робили для поліпшення долі своєї країни, а між собою розмовляли російською мовою. Проголосивши себе свідомим, національно-активним українством, влітку 1891 р. молоді українці заснували таємне Братство Тарасівців, яке об'єднувало студентів і викладачів переважно харківських і київських вузів (засновники І. Липа, М. Байздренко, М. Базькевич, В. Боровик). Осередок Братства був у Харкові, а згодом, після низки арештів у 1893 р. – у Києві, з групами в Одесі, Полтаві, Лубнах, на Кубані. Серед його членів були Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Міхновський, Є. Тимченко, М. Вороний, О. Черняхівський, В. Шемет, В. Боржковський, М. Дмитрієв, М. Кононенко, В. Совачів, В. Степаненко та інші. У сучасній історіографії Братство часто розглядається як перша українська організація, що стояла на засадах повної самостійності України. Про це свідчать ідеологічні основи товариства анонімно надруковані 1893 р. у львівському журналі «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців». Там визначено, що товариство

орієнтується на ідею самостійної, суверенної й неподільної української держави у формі федерації Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані і Галичини. У програмі молодих українців», заявлялося: «... ми, яко космофіли ... що любимо усіх людей й бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати задля користи людности ще одну вільну духом одиницю» [цит. за: 1, с. 26-27]. Такий висновок з посилань на «космофільство» в його драгоманівському трактуванні, був новим в українській політичній думці. Національне не протиставлялось загальнолюдському, а трактувалось як його своєрідний і самоцінний вияв. «Ми мусимо дбати», – говорилось у цій програмі, – про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально суспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні. Так кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його зрозуміють, по-українському». Своім політичним кредо вони проголошували визнання Російської імперії загарбником України і те, що справедливе розв'язання соціальних питань можливе лише за умови створення незалежної української держави, задля майбутнього якої вони були готові віддати всі свої сили та вміння [цит. за: 1, с. 31]. Повсякденна культурно-освітня робота по українізації народу була необхідна «тарасівцям» насамперед для консолідації всього населення України, подолання роз'єднаності між селянською більшістю та інтелігенцією, щоб, за словами Б. Грінченка, «виробилася з української нації одна національно самосвідома освічена громада»; тобто, було досягнуто об'єднання всіх українців, що проживали як під Росією, так і Австро-Угорщиною.

Уперше опубліковані 1892-1893 рр. у чернівецькій газеті «Буковина» «Листи» Б. Грінченка за підписом «П. Вартовий» були мало відомі широкому загалу. Тому ідеї Б. Грінченка залишалися знаними лише у вузькому колі.

«Листи на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова мали ширше розповсюдження (вперше з'явилися в органі галицьких радикалів «Народ», що друкувався в Коломиї та Львові у 1893 та 1894 рр., а деякі «Листи» були опубліковані в «Буковині» 1894 р. (пізніше кілька разів перевидавалися) [2, с. 20-21]. Уперше в повному обсязі «Листи» Б. Грінченка та М. Драгоманова вийшли окремою книжкою лише 1994 р. [2, с. 37-145, 149-273].

Публічний діалог Б. Грінченка та М. Драгоманова логічно вписується в контекст тогочасних ідейних національних змагань, коли українська інтелігенція дискутувала питання російсько-українських взаємин у літературі й політиці. М. Драгоманов захищав російську літературу й прагнув показати її позитивний вплив у Галичині. Рішуче засуджуючи русифікаторську політику царизму, він високо шанував російську культуру, підкреслюючи, зокрема, що європейська культура й ідеї демократизму та лібералізму, які сприяли освіченню української громади, значною мірою приходили в Україну через російську літературу та культуру, з'являючись спочатку «не в українській одежі, не на українській мові, а на російській». Але ж не менш справедливою є й переконаність Грінченка, що в цьому й біда українського громадянства, спричинена віковичною імперською політикою Росії щодо України. У своїй полеміці з М. Драгомановим Б. Грінченко особливо активно виступав проти помосковлення (русифікації – Ю.В.) України. Звичайно він добре знав твори Драгоманова, але належав до людей, які досить критично ставилась до його спадщини. У своїх перших 9-ти «Листах з України Наддніпрянської» він не дискутував безпосередньо з М. Драгомановим, лише раз згадуючи його прізвище і кілька разів опосередковано торкаючись поглядів. Головним для нього був критичний огляд тогочасного стану справ в українському національному відродженні, а також висловлення думки і прагнення щодо активізації боротьби за українську національну справу. Тільки з 10-го листа Б. Грінченко починає полеміку безпосередньо з М. Драгомановим, критично поставившись до його статті «Література російська, великоруська, українська і галицька». Хоча в центрі полеміки була

українська література, перспективи її розвитку та стосунки з російською літературою, дискусія не обмежувалась літературою, сягаючи також політики й намагаючись сформулювати конкретну національну програму. Насамперед Б. Грінченко помічає чимало вад у тодішній українській інтелігенції. Зокрема, вона «змосковлює» народ, бо окремі інтелігенти відкривають російські школи в Україні, «розповсюджують московські книжки поміж українським народом і доводять у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє московську літературу по-московському» [2, с. 40]. У побуті й у творах більшість таких «патріотів» вживає російську мову, побільшуючи тим самим московську літературу та силу тим людям, які намагалися «відняти в нас нашу національність» [2, с. 46]. На думку Грінченка, справжня українська національна інтелігенція «мала, безсила, лінива і не солідарна поміж себе»; за виключенням окремих лицарських постатей щирих борців за рідний край «недбала до гуртової роботи» [2, с. 41]; досі не спромоглася навіть до написання національної («українсько-руської») історії [2, с. 49-50]. Українські націонали хитаються, не знаючи, на який шлях ступити – націоналізму чи космополітизму [2, с. 55]. Вони «більше люблять балакати, ніж робити», скаржаться на тяжкі обставини і тільки тим і виявляють свій патріотизм [2, с. 41-42]. Вихід із ситуації Грінченко вбачав у національній єдності, подолання розколу українського народу на «панів» та «мужиків», коли перші забули або не хочуть пам'ятати, що вони українці, а другі, «заклопотані щоденною борнею за шматок хліба», не думають про національні питання. Для цього слід переходити від гучних слів до копіткої щоденної праці: доносити до українців елементарні основи вітчизняної історії; роз'яснювати, що вони мають спільні інтереси; прищеплювати народові почуття національної та людської гідності. Через це автор особливо обурювався принизливим для народу «малоросійством», виступаючи за побудову в перспективі відносин із Москвою на засадах справжньої рівноправності, взаємоповаги та вільного вибору [2, с. 51].

М. Драгоманов також був активним прихильником необхідності культурно-національного просвітництва серед українського народу, проте дещо інакше дивився на шляхи його реалізації, вважаючи за потрібне дотримуватися поступовості, враховувати тогочасні історичні реалії: для українізації історично різнонаціональної інтелігенції в Україні, змодельованої у XVIII ст. «по приміру панства російського», треба було більше часу й демократичних ідей» [2, с. 162].

Б. Грінченко розглядає українську літературу з погляду її внеску в піднесення національної свідомості й констатує, що І. Котляревський, Г. Квітка, П. Гулак-Артемівський, О. Стороженко, А. Метлинський у деяких своїх творах вихваляли гнобителів українського народу – «російських царів, князів або генералів» [2, с. 55-62]. На його думку, тільки Т. Шевченко цілком присвятив свою творчість своїй країні. Він відкидає твердження щодо впливу М. Костомарова і П. Куліша на творчість Шевченка. Своїми поезіями Шевченко допоміг національному відродженню й формуванню незалежної української нації. Грінченко спростовує імперіалістичні – московські й польські – розрахунки і, слідом за Шевченком, захищає право українського народу на незалежність, вимагаючи такого самого права також для інших слов'янських народів і пропонуючи їм братерську співдружність. Займаючи таку безкомпромісну позицію, Грінченко критикує двозначні твердження М. Костомарова і П. Куліша щодо об'єднання України з Московією [2, с. 62-89]. Б. Грінченко категорично відкидає теорію Костомарова, за якою українська література існує й існуватиме «для домашнього обихода», наголошуючи, що так той «сам скаламутив нашу справу й потьмарив наше національне самопізнання» (М. Драгоманов приєднався до цієї тези Костомарова). Для Грінченка «історія не знає ніяких «підлітератур» спеціально про пана або мужика, а знає просто літератури, що «суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, і з панами й з мужиками» [2, с. 93-94]. Відкидаючи схиляння перед російською культурою, Грінченко вимагає цілковитої незалежності у культурній сфері і з притиском стверджує,

що «українська література не була, не є і не буде часткою чи наростом од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявити своє розумове життя український народ» [2, с. 99]. У політичних питаннях Грінченко виходить із переконання, що українці і росіяни – це два різні самобутні народи, і тому українці мають законне право на розвиток мови, літератури і культури як головних атрибутів державної і національної незалежності [2, с. 66]. Відтак він вважає, що формування національно-свідомої української інтелігенції, яка б взяла в свої руки всю національно-просвітительську роботу серед народу, є першочерговою справою. В іншому місці Грінченко уточнює: «доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас – і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму» [2, с. 104].

Поміж активними політичними силами в Україні Грінченко розрізняє три групи: 1) українофіли, старі інтелігенти, найчастіше формально зв'язані з українством, але не зв'язані з народом, пасивні й залякані урядом; 2) радикали, які проповідують любов до народу, дбають про його економічні потреби, але не беруть до уваги національне питання; 3) націоналісти, свідомі українці, народовці й ті, кого можна вважати націоналістами. Це нова група, до якої належить він сам і для якої він прагне накреслити програму. Для нього український народ – це незалежна нація, яка повинна мати всі права, в тому числі й право вирішувати проблеми освіти, культури, економіки, політики і громадські справи. Його прибічники готові здобути всі ці права, за винятком політичної незалежності, від якої вони тимчасово відмовляються, побоюючись репресій. Ця група пропонує також працювати в контакт з іншими неросійськими народами царської імперії» [2, с. 100-104]. Говорячи про Україну, Грінченко включає в неї всі українські провінції: Наддніпрянщину, Галичину, Буковину й Закарпаття. Що стосується українців Російської імперії, то для них треба вимагати конституцію: «Отож на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами «самостійність

українсько-руської нації» мусять стояти слова: «конституція в Росії», яко спосіб здобути нові кращі порядки» ... і «добробут народний, де не буде експлуататорів, ні експлуатованих...» [2, с. 105-112]. «Листи» Б. Грінченка є обвинуваченням проти старих українофілів (М. Костомарова, П. Куліша), вплив яких слабне, але вони тримаються звабливої драгоманівської орієнтації, яка, на погляд Грінченка, є шкідливою для українського суспільства.

Відповідь Драгоманова узгоджується з його особою – визнаного історика й соціолога, досвідченого полеміста. Насамперед він спростовує історичні неточності у дописах Грінченка, його помилкові ідеї та закидає своєму опонентові невідповідне вживання таких термінів, як рабство, демократія, українофільство та ін. Потім стає на захист критикованих письменників (Котляревського, Квітки, Гулака), яким Грінченко закидає двоєдушність (одна душа – українська, а друга – російська). Драгоманов малює історичну панораму українського автономізму та лібералізму, що виявилися в «Оді на рабство», В. Капніста, політичній концепції «Історії Русів», поемі Пушкіна «Полтава», діяльності Товариства об'єднаних слов'ян, і підкреслює, що всі ці вияви української ідеї висловлювалися російською мовою, а іноді й росіянами. Він прагне довести, що український національний рух пов'язаний з російським національним рухом і залежить від нього; протиставляє європейський лібералізм та демократію етнографічному українському націоналізму, зв'язаному з мовою, національним почуттям (що має етнічне походження), з вимогою національної незалежності. У всякому разі, за Драгомановим, незалежність без освіти не забезпечує ні лібералізму, ні демократії [2, с. 149-160]. Виходячи з космополітичної концепції з метою перемогти націоналізм та історичний патріотизм, Драгоманов шукає в історії України випадки російсько-українського співробітництва, інколи навіть показує позитивні аспекти царизму – визволителя від турецько-татарського та польського ярма. Посилаючись на польсько-українські стосунки, схвалює присягу гетьмана

Б. Хмельницького московському цареві як «акт не тільки натуральний, але цілком національний», тобто вигідний для українців. І навіть заявляє, що Катерина II «дуже була популярна серед нашого народу, як й інтелігенції» [2, с. 164-172]. Крім того, Драгоманов заперечує створений Грінченком образ поетичного генія Т. Шевченка, який мріяв про національну й незалежну літературу. Для десакралізації ролі Шевченка він намагається довести впливи на нього Куліша й Костомарова і підпирає точку зору останнього, який обмежував українську літературу «хатнім ужитком», тобто призначав її нижчим класам [2, с. 172-181].

Драгоманов солідаризується з програмою групи радикалів, яку надихають інтернаціоналістські космополітичні ідеї, а не національні інтереси, що, на його думку, розбурхують ненависть до інших націй. Заперечуючи сепаратистську тенденцію українського націоналізму, вважає, що автономія політична і національна можлива й без державної відрубності. «От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії української на ґрунті земської автономії, до котрої у всій Росії, в тім числі і в великоруських земствах, висказувалась стілько раз явна симпатія і котра рано чи пізно мусить перейти в життя і в Росії». У підсумку Драгоманов пропонує порозуміння між тими, хто обрав вихідним пунктом універсальні ідеї та інтереси, і тими, хто має національні цілі. Він виключає лише компроміс між прогресом і реакцією, між інтересами цілого народу і каст [2, с. 188-206].

Таким чином, національне питання, що перебуває в центрі полеміки між двома українськими діячами, вперше покликано до життя більш-менш точно сформульовану ідею української національної незалежності. Для Грінченка тут ідеться, перш за все, про культурну незалежність і цілковите визволення від будь-якого російського впливу. На відміну від цього, концепція Драгоманова, сконцентрована на політиці, висуває ідею територіальної автономії, підкреслюючи інтернаціональний, космополітичний аспект політичної та культурної діяльності, та віддає перевагу російсько-

українському співробітництву. У кінцевому наслідку погляди обох полемістів зближуються: Б. Грінченко не так суворо судить програму радикалів, роблячи поступки в тому, що стосується негайного здійснення незалежності України, а М. Драгоманов пропонує згоду між націоналістами й гуманістами.

У новітній літературі цілком справедливо відзначається, що Грінченко і Драгоманов безперечно були стратегічними однодумцями в тому, що стосувалося проблем розвитку української мови, культурно-освітнього руху, боротьби проти імперської політики царизму щодо українського та інших народів. Йшлося лише про різне розуміння конкретних, тактичних питань дальшого розвитку української національної самосвідомості.

Література та джерела

1. Гермайзе О. Нарис з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – Б.м., Б.р. – Т. 1. – 389 с.
2. Грінченко Б.Д., Драгоманов М.П. Діалоги про українську національну справу / Б.Д. Грінченко, М.П. Драгоманов. – К: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – 286 с.
3. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / В.А. Довгич. – К., 1991 – 155 с.
4. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / М.П. Драгоманов. – Т.1. – К., 1970. – 374 с.
5. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади» / М.П. Драгоманов // Вибрані твори: збірка політичних творів з примітками. – Прага–Нью-Йорк, 1937. – С. 93-147.
6. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу / М.П. Драгоманов // Вибране. – К., 1991. – С. 461-558.
7. Іванченко Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина ХІХ в.) / Р.П. Іванченко. – К., 1971. – 221 с.

8. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: У 2 т. – Т. 1. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я Грицака. – К., 1994. – С. 299-347.

9. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ ст.) / О.І. Салтовський. – К.: Вид Парапан, 2002 – 396 с.